

to především v souvislosti s kulturní renesancí destalinizace a vznikem variantních představ o další budoucnosti, kde působila snaha tyto věci ovlivňovat, i když spontánní vývoj snahu o manipulaci zanedlouho pohltil a eliminoval.

Reformy, které se většinou ztotožňují s již často velmi propracovanými a důmyslnými koncepcemi politického, hospodářského a společenského uspořádání poststalinských společností (Šikova hospodářská reforma v Československu, dočasný návrat socialistických ekonomů v Polsku, ale také nový hospodářský mechanismus v kádárovském Maďarsku), nebo populární slogany či ideové konstrukce, které se s nimi spojovaly (socialismus s lidskou tvář, tání, nový evolucionismus), byly pouze špičkou ledovce, který se dal po Stalinově smrti do pohybu. Z hlediska výsledků destalinizace, lépe řečeno z hlediska faktu, že destalinizace všude končila nějakým typem rekonstrukce či stabilizace, se dá usoudit, že Chruščov podnikl po roce 1956 v podstatě výpravu do neznáma, která byla z hlediska zachování systému rovnoměrně nutná i zhoubná. Zlomení tohoto pohybu přichází opět ve dvou rovinách, kdy z důvodu neusazenosti začnou satelitní režimy praskat ve švech, zatímco v Sovětském svazu vytváří Chruščov jakýsi „stalinismus v rukavičkách“ a snaží se bez použití teroru manipulovat a hýbat systémem tak, že státní a stranický aparát opět postrádá pocit jistoty a bezpečí. Chruščovovy kukuřičné, umělecké a jiné záchvaty a mánie nemusely být jen výrazem podivných osobních sklonů, ale také důsledkem pohybu v neznámém prostoru, jehož obsah teprve posléze definovalo období Brežněvovy vlády.

III. REKONSTRUKCE SYSTÉMU

PROBLÉM NEOSTALINISMU

Po otřesech druhé poloviny 50. a takřka celých 60. let se stabilizoval sovětský blok i jeho součásti. Tento typ stabilizace se často označuje pojmem neostalinismus, ačkoliv neměl s původním stalinismem příliš mnoho společného. Asi nejviditelnější a také, přímo ve fyzickém slova smyslu, asi nejcitelnější změnou ve vztahu k stalinskému období byl samozřejmě odliv přímého násilí a brutálního teroru z politického života. Násilí zůstalo přítomné, avšak nemělo již svůj paušálně bezohledný charakter, začalo se uplatňovat selektivním způsobem tam, kde se uvnitř systému objevily trhliny, které ohrožovaly jeho identitu nebo soudržnost bloku. Rezignace na paušální teror vycházela z povahy destalinizace jako ukončení stalinismu, který byl natolik specifickým systémem, že jeho prostá replika nebyla možná. Nikdo ze Stalínových pohrobků nebyl schopen dosáhnout jeho výlučného postavení a jestliže se poststalinské poměry ustálily v podobě kompromisu „kolektivního vedení“, pak tento kompromis mohl být trvalý pouze tehdy, pokud účastníkům (a na ně napojeným klientům) garantoval elementární bezpečnost. Svým způsobem se tak sklon k systémovému polycentrismu, který se v Sovětském svazu doby pozdního stalinismu prosadil jako důsledek války, byť ve skoro neviditelné podobě, stal trendem více než viditelným a probíhajícím se známými a odlišnými důsledky v Sovětském svazu a jeho satelitním pásmu.

Spojení polycentrismu s reformními kroky, jejichž motivace byla často velmi nejednoznačná (reforma jako způsob odlišení skupin v mocenském boji, reforma jako ochota ke změně, jejíž konec nikdo nedohlédne, reforma jako způsob zvládnutí krize bez narušení systému), vyvolávalo efekt odlišnosti záměru a cíle. Jakékoliv uvolnění poměrů bez předem daných a vynutitelných pravidel způsobovalo průlom do statu quo především v těch zemích, kde po válce existovala silná a „dlouhá“ lidová demokracie se slabou a „krátkou“ národní frontou (Československo, Maďarsko, Polsko). Naopak v ostatních případech (balkánské země) byly tyto průlomy zvládnuty bez výraznějších problémů.

Chruščovovský styl tak v každém případě zahrnoval určitá rizika svou nevypočitatelností a pojetím politiky jako seriálu kampaní, které zase velmi

často vycházely z momentální snahy potlačit oponenty. Tento styl mohl být v sovětském prostředí užitečný do té doby, než došlo k potlačení setrvačných prvků stalinského modelu a nové elity se začaly v systému zabydlovat – a začaly také požadovat garance svého setrvání na nových místech.

Uklidňující trend, který do sovětských reálií vnesli Brežněv a Kosygin, však jen nahradil předchozí dilema rizikového pohybu dilematem rizikové stability. Nové vedení převzalo Sovětský svaz v dosti chaotickém stavu a pokud chtělo chaos odstranit, muselo stabilizaci uskutečňovat také skrze určité změny, ale toto úsilí se záhy dostalo do úzkých stejně tak jako předchozí reformy. Pokus o kombinaci trhu a plánu v období Kosyginových reforem druhé poloviny 60. let skončil bez výsledku. Snaha o nápravu v rámci post-stalinských poměrů představovala kvadraturu kruhu a na přelomu 60. a 70. let se jako nejprůzračnější objevuje politika, jejímž cílem je vymazat ze sovětských reálií většinu toho, co přinesl vývoj po roce 1953, resp. 1956, a navázat na pevné a „osvědčené“ poměry stalinské éry. Pouze v tomto slova smyslu je pak možné akceptovat pojem neostalinismus jako označení pro brežněvovskou éru po roce 1970, jejímiž průvodními znaky byla rehabilitace Stalina a ostrakizace pojmu reforma.

To však také bylo to jediné podstatné, co stalinskou a brežněvovskou éru spojovalo. Zásadní rozdíl, který naznačuje již zmíněné odlišné pojetí a uplatňování státního násilí či teroru, spočíval v tom, že stalinismus i ve své pozdní poválečné podobě stále představoval „kreativní“ fázi vývoje sovětského systému, dozrívání jeho, řekněme, modernizačního potenciálu meziválečného období (v anglojazyčné literatuře můžeme najít pojem *high-stalinism*). Naproti tomu brežněvismus byl pokusem o „údržbu“ tohoto systému ve fázi, kdy začínal ztrácet dynamiku a schopnost dalšího rozvoje. Z hlediska konečného výsledku, to jest neúspěchu jak chruščovovské inovace, tak brežněvovské stabilizace, se zdá, že stalinismus představoval natolik unikátní útvar, že bez jeho tvůrce jej nebylo možné ani rozvíjet, ani reformovat. Jinak řečeno, ve své unikátnosti byl stalinismus hlavní příčinou opakovaných selhání o zajištění rozvoje poválečného sovětského systému a nakonec i jeho přežití. Tento fakt byl relevantní nejen pro samotný Sovětský svaz, ale nakonec i pro celý sovětský blok v závěru jeho existence.

Ve své původní podobě ke konci války a v prvních poválečných letech byly sovětské državy ve střední a jihovýchodní Evropě utvářeny se zcela konkrétním záměrem nejprve jako vojensko-bezpečnostní pásmo, poté jako hybridní přechodná zóna mezi Východem a Západem a nakonec jako sovětský vnější štít a objekt hospodářské a surovinové exploatace. Nikdy však nebyly vnímány a nikdy nebyly v pravém slova smyslu „sovětskými“ systémy, jelikož jejich „sovětskost“ byla pouze funkcí sovětské kontroly nad tímto regionem. Moskva v důsledku konfrontace se Západem nakonec potřebovala tyto země jako „komunistické“, protože tím pro ni vznikala standardní

situace, v níž se byla schopná orientovat. Stejně tak ovšem, když pragmatické důvody zavedení komunismu pomijely, byla-li výhodnější jiná cesta nebo mohla-li část regionu existovat mimo sovětskou kontrolu, Moskva se od komunismu velmi rychle a bez větších problémů distancovala. Ukazuje to již Stalinův poměr k německé otázce, zcela zjevně vystupuje tento faktor do popředí v případě Finska a Řecka. Po Stalinově smrti je zase například Berija s podivuhodnou lehkostí ochoten vzdát se Německa a uvolnit kontrolu nad satelity. Konečně také od 70. let se Moskva velmi lehce snesla s touto částí rozvojového světa, která se vydala tzv. nekapitalistickou cestou rozvoje. Přitom „marxistické režimy“ ve Třetím světě nejen neměly nic společného s evropskou tradicí marxismu, ale svým vnitřním uspořádáním (osobní či klanové diktatury) byly vzdáleny i „standardním“ zemím sovětského bloku. V sovětské politice přitom nejde o neznámou věc: na přelomu 30. a 40. let, kdy Moskva potřebovala mít co nejlepší vztahy s Německem, neváhala a sama iniciativně a masově likvidovala vedení komunistických stran inkriminovaného regionu a vydávala německé antifašisty nacistům, Komunistickou stranu Polska dokonce rozpustila.

Do Stalinovy smrti tedy sovětský blok plnil roli strategického regionu a rezervoáru pracovní síly a dalších, hlavně surovinových, zdrojů. Místní komunistické strany působily víceméně v roli zmíněných „šafářů“. Po roce 1953 se však situace změnila. Trvalým důsledkem destalinizace bylo odstranění svévolné arbitráže a na základě zkušenosti jednotlivých krizí byl stanoven určitý soubor pravidel, jejichž dodržování zaručovalo jistou sourodost a srovnatelnost vnitřních poměrů stejně tak jako soudržnost a stabilitu bloku. Zachovávaní určité symboliky, důraz na určité znaky a výkon určitých, z dnešního úhlu pohledu takřka šamanských rituálů, představovalo nikoliv podstatu poměrů, ale jejich symptom. Tyto věci byly špičkou ledovce, ale současně signalizovaly, že ledovec existuje.

Podobný charakter měl i komunistický *newspeak*, vědní objekt lingvistických či filozofických úvah z důvodu svého manipulačního potenciálu. *Newspeak* dosáhl svého zenitu v době stalinismu, kdy představoval skoro jakýsi „liturgický“ jazyk, prostředek účasti mas na „svatém“ díle revoluce, ale současně obsahoval výrazně praktický a účelový prvek, signalizující existenci určitých politických a společenských reálií. V brežněvovském období se *newspeak* výrazně formalizoval a nepůsobil již jako prostředek autoidentifikace, nýbrž znovu jako symptom určité situace. Zjednodušeně řečeno, používá-li se *newspeak*, existuje reálný socialismus. I tady se projevovala vlastní podstata neostalinismu, který se na rozdíl od své „kreativní“ předlohy pohyboval v rovině „údržby“.

Takto pojatá charakteristika neostalinismu je podstatná pro pochopení vývoje Sovětského svazu a sovětského bloku v 70. letech a první polovině 80. let, podstatná pro pochopení nové struktury sovětského bloku. Stalinův

model absolutní kontroly byl vystřídán nejprve rozvolněním, jehož protisystémové či protiblokové výstřelky řešil Sovětský svaz jednorázovou vojenskou akcí, a poté nahrazen formalizovanou a formální soustavou pravidel, která poněkud redukovala možnosti sovětské arbitráže (což nevylučovalo nátlak) ve prospěch místních komunistických garnitur, které tak z role „šafářů“ povýšily na jakési „místodržící“.

Tab. 56 – Zahraniční obchod mezi USA a zeměmi sovětského bloku v letech 1961–1968 (export/import v miliónech dolarů)

	1961	1962	1963	1964
Albánie	-/-	-/-	-/-	0,01/0,102
Bulharsko	0,047/1,2	0,033/1,1	0,137/1,1	4,8/1,1
Československo	7,3/9,2	7,1/9,9	9,7/10,3	11,3/12,7
NDR	2,7/2,5	1,6/3,0	6,4/3,1	20,2/6,6
Maďarsko	1,3/2,0	0,8/1,1	17,2/1,5	13,6/1,6
Polsko	74,7/41,3	94,4/45,8	108,8/43,8	138,0/54,2
Rumunsko	1,4/1,3	0,8/0,6	1,2/0,7	5,1/1,2
celkem*	90,6/57,8	109,8/62,6	146,4/61,1	195,0/78,3
	1965	1966	1967	1968
Albánie	0,008/0,113	0,166/0,109	0,056/0,335	-
Bulharsko	3,6/1,1	3,6/2,5	4,2/2,8	4,0/3,7
Československo	27,6/16,7	37,3/26,2	19,2/26,2	14,0/23,8
NDR	12,4/6,5	25,2/8,1	26,3/5,6	29,0/5,9
Maďarsko	9,3/2,0	10,1/3,0	7,6/3,9	11,2/3,8
Polsko	35,4/65,8	53,0/82,9	60,8/91,0	82,4/96,9
Rumunsko	6,3/1,8	26,7/4,7	16,8/6,2	16,7/5,6
celkem*	94,8/94,0	155,9/129,0	134,9/135,7	157,3/139,7

* údaje celkem zahrnují také data pro Albánii za léta 1961–1963 a údaje pro Estonsko, Litvu a Lotyšsko za rok 1961 (sumy zahraničně obchodního obrátu tu byly nižší než 1% exportu nebo importu USA)

Zdroj: Mania A., Bridge Building. Polityka USA wobec Europy Wschodniej w latach 1961–1968, Kraków 1996, s. 84–85

Charakter změny vztahů uvnitř sovětského bloku však nebyl pouze jeho vnitřní záležitostí, ale odehrával se v situaci, kdy Sovětský svaz na přelomu 60. a 70. let začal stále výrazněji zaostávat za západním světem. Původně euforický Chruščovův výrok o dohnání a předehnutí kapitalismu se mohl nahradit nejprve sloganem o udržení kroku, poté udržení druhé pozice a nakonec snahou kamuflovat stále rostoucí propast. Komunistický svět, postavený v zakladatelské éře stalinismu na sovětskou praxi profiltrovaném modelu klasické těžkopřmyslové industrializace, nebyl schopen postavit proti

technologické inovaci Západu adekvátní rozvojový model. V ideologii je možné najít pokusy o formulaci alternativní strategie v podobě doktríny tzv. rozvinutého socialismu na přelomu 60. a 70. let, která operovala s tehdy frekventovaným konceptem vědeckotechnické revoluce (populární zkratka VTR). Tyto pokusy však v perspektivě vzaly za své s ropnou krizí první poloviny 70. let, na kterou sovětský blok reagoval s několikaletým zpožděním, což pouze kumulovalo její destruktivní charakter, který se výrazně projevil na příklad ve snížené možnosti do té doby příznačného periodického startování investičních vln.

Tab. 57 – Roční míra investičního růstu v evropských socialistických zemích v letech 1971–1981 a podíl investic na vytvářeném národním důchodu za léta 1976–1980

	roční míra investičního růstu v %		podíl investic v %
	1971–1975	1976–1980	1976–1980
Bulharsko	6,7	4,1	36,6
Československo	6,8	3,9	33,7
Maďarsko	5,6	4,4	37,8
NDR	3,8	5,3	31,0
Polsko	17,1	-0,4	35,9
Rumunsko	10,7	9,8	40,5
Sovětský svaz	6,8	3,9	29,4

Zdroj: Szpak J., Historia gospodarcza powszechna. Warszawa 1997, s. 283

Snížená investiční schopnost znamenala pokračující pokles růstu národního důchodu, který na přelomu 70. a 80. let dospěl v Polsku do stavu záporného růstu a v ostatních zemích vyvolal horečnou pseudoreformní aktivitu, ztělesněnou v řadě různých opatření, komplexních a jiných plánů.

Tab. 58 – Průměrné roční tempo růstu národního důchodu v evropských socialistických zemích a SSSR za léta 1956–1980 (v %)

	1956–1960	1961–1965	1966–1970	1971–1975	1976–1980	1951–1980
Bulharsko	9,7	6,7	8,7	7,9	6,1	7,8
ČSSR	7,0	0,2	4,2	5,5	3,7	4,8
Maďarsko	6,0	4,1	6,8	6,5	3,5	5,4
NDR	7,0	3,5	5,2	5,4	4,1	6,4
Polsko	6,5	6,2	6,0	9,8	1,4	6,4
Rumunsko	6,5	9,7	8,6	9,1	7,2	8,8
SSSR	9,1	6,5	7,7	5,6	4,3	7,4

Zdroj: Szpak J., Historia gospodarcza powszechna. Warszawa 1997, s. 284

Hospodářské oslabení souviselo výrazně s tím, že pokud sovětský blok chtěl udržovat vojenskou paritu se Západem, musel nutně při snižující se výkonnosti vynakládat stále větší částky na zbrojní výdaje, a to jak v absolutních číslech, tak v číslech relativních, vztažených jednak dovnitř vlastních ekonomik, jednak vůči ekonomikám západním.

Tab. 59 – Výdaje na obranu členských zemí Varšavské smlouvy v letech 1975–1981 (v miliónech USD)

	1975	1980	1981
Bulharsko	457	1254	1346
Československo	1706	3601	3796
Maďarsko	506	1067	1237
NDR	2550	4793	6593
Polsko	2011	5063	5408
Rumunsko	707	1361	1351

Zdroj: Checinski M., Poland's Military Burden, Problems of Communism, No. 3, 1983, s. 38

V době, kdy se důsledky ropné krize teprve začínaly uvnitř bloku projevat, se Moskva a satelitní země zavázaly v Helsinkách k dodržování lidských a občanských práv výměnou za poskytování úvěrů, licencí a prodeje technologií, avšak současně byly ve stavu, kdy získané prostředky pohlcovala nepřímo buď armáda nebo byly využívány jako sociální stabilizační faktor na nákup spotřebního zboží a potravin (tzv. projídání úvěrů). Minimální ekonomická fruktifikace úvěrů zvyšovala zahraniční zadlužení, které se ke konci 80. let stává dokladem silících strukturálních problémů.

Tab. 60 – Zadlužení evropských socialistických zemí k 31. 12. 1980 (v miliardách USD)

Bulharsko	2,5
Československo	3,4
Maďarsko	6,6
Sovětský svaz	8,7
Rumunsko	9,4
NDR	11,6
Polsko	22,3
celkem	60,3

Zdroj: Marer P., The Economies and Trade of Eastern Europe, in: Central and Eastern Europe: The Opening Curtain? ed. William E. Griffith. Boulder, San Francisco and Boston 1989, s. 62

Další náklady zahrnovaly sovětské aktivity v rozvojovém světě, vrcholící na konci 70. let invazí do Afghánistánu, která vojensky, vnitropoliticky i hospodářsky představovala zřejmě zlom. Když v létě 1980 propukla v Polsku vnitropolitická krize, přes nátlak stranických vedení rozhořčených satelitních zemí, které se obávaly rozšíření polské virózy na vlastní území, se Moskva již neodhodlala k intervenčnímu řešení a jak naznačují v 90. letech publikované některé dokumenty sovětského politbyra z této doby, začínala uvažovat také o možnosti, že rezignuje i na formalizovaný výkon kontroly v sovětském bloku. Brežněvovská éra tak obsahovala zvyšující se počet krizogenních prvků, které však nebyly příliš patrné. Na rozdíl od poststalinovského uvolnění, které se odehrávalo na citlivém pozadí vyrovnávání s fyzicky konkrétním terorem, který postihoval konkrétní lidi, se v 70. letech setkáváme spíše s „neviditelnými“ a „neosobními“ strukturálními problémy, než dojde k otevřenému rozkolu v Polsku a dalekosáhlým změnám ve vedení sovětské komunistické strany na jaře 1985.

SOVĚTSKÝ SVAZ 1970–1985

Od stability ke stagnaci (1970–1982)

Vnitropolitický vývoj

Brežněv, seznámený důvěrně s mechanismy a principy fungování sovětských byrokratických aparátů, posiloval na jedné straně své pozice personální politikou a vytvářením politicko-regionální klientely, na straně druhé postupoval velmi opatrně, nikdy se nedopustil závažnější chyby a v politbyru vždy usiloval o dosažení konsensu a v souladu s poměrem sil zde zaujímal svá vlastní definitivní stanoviska. Viditelně nespěchal k vytčenému cíli, a proto se k němu nezadržitelně blížil. Zdá se, že bodem zlomu byl 24. sjezd KSSS v březnu 1971, na kterém Brežněv dále upevnil své postavení. Většina členů ÚV KSSS nyní již náležela k jeho stoupencům. Počet členů politbyra byl zvýšen na 15 a jeho členy se stali Brežněvovi stoupenci Viktor V. Grišin, Dinmuchammad Kunajev a další. Na republikové úrovni jeho postavení posílila „kádrová“ výměna v Gruzii, kde roku 1972 nastoupil do funkce prvního tajemníka Eduard Ševardnadze, a téhož roku i sesazení Pjotra J. Šelesta na Ukrajině.

Nový pětiletý plán na léta 1971–1975 kladl opět formálně větší důraz na výrobu spotřebního zboží. Zvyšování životní úrovně, a tudíž i výroba spotřebního zboží, tvořily jednu z podstatných složek sovětské vnitřní politiky, a životní úroveň se bez ohledu na problémy skutečně značně zvýšila. Ještě

rychleji však rostla zbrojní produkce vojenského průmyslu, výdaje na armádu, a tím i výroba v těžkém průmyslu. Někteří členové politbyra byli ostatně sami s tímto sektorem úzce osobně spojeni. Kosygin zůstával předsedou vlády, jeho postavení bylo však oslabeno, neboť zahraniční politiku převzal Brežněv.

Brežněv přednáší projev na 25. sjezdu KSSS v roce 1976

Opatrný Brežněv nebojoval s jednotlivými klikami, jak to dělal jeho předchůdce. Naopak, nejdůležitější z nich začlenil do politbyra. V dubnu 1973 se zástupci tří důležitých zájmových skupin stali členy nejvyššího orgánu. Jednalo se o maršála Andreje A. Grečka (ministr obrany), Andreje A. Gromyka (ministr zahraničních věcí) a Jurije V. Andropovova (předseda KGB). Po Grečkově smrti v roce 1976 zájmy armády a zvláště vojensko-průmyslové-

ho komplexu reprezentoval ministr obrany Dmitrij Ustinov. Ten však jako civilní osoba nebyl ve vysokých armádních kruzích příliš respektován, a proto ho Brežněv povýšil na maršála, aby alespoň tímto způsobem zvýšil jeho úctu u hierarchicky myslících vysokých důstojníků. Stabilní, ale stárnoucí vedení zajistilo nepochybně klid, avšak za cenu odkládání nezbytných ekonomických a jiných reforem, za cenu ignorování narůstajících problémů. Sovětský systém byl sice v 70. letech vnějškově na vrcholu moci, ve skutečnosti však již dávno překonal zenit svých možností a jednotlivé krizové jevy přerůstaly na přelomu 70. a 80. let v akutní systémovou krizi.

Vrcholu své moci dosáhl Brežněv v letech 1976–1977, kdy také vrcholil „kult“ jeho osobnosti. Byl dvojnásobným hrdinou SSSR, Řád V. I. Lenina obdržel ne méně než pětkrát, v roce 1976 byl povýšen do hodnosti maršála a o dva roky později byl dekorován nejvyšším vojenským vyznamenáním, Řádem vítězství. Od roku 1976 začal být nazýván „vůdce“, což byl termín rezervovaný dříve výlučně pro Stalina. S obrovskou slávou a ve velkých nákladech byly vydávány a v satelitních státech překládány jeho bezcenné paměti z několika vojenských tažení za Velké vlastenecké války. Staly se povinnou četbou a samozřejmě za ně obdržel Leninovu cenu za literaturu (1979). V satelitních zemích byla vydávána jeho trilogie, zahrnující knihy *Malá země*, *Znovuzrození* a *Celina*.

Nejdůležitější okamžiky však přišly v roce 1977, kdy se slavilo 60. výročí Říjnové revoluce. Brežněv tehdy nahradil Podgorného ve funkci formální hlavy státu, k čemuž se neuchýlil ani Stalin. V témže roce byla také přijata nová, tzv. brežněvovská ústava SSSR, která explicitně zdůrazňovala vedoucí roli KSSS. Měla také odpovídat nové etapě ve vývoji, na které se země podle tehdejší ideologie nacházela, tj. etapě tzv. rozvinutého socialismu. Racionálního Brežněva ze 60. let v této době již zcela evidentně ovládla ješitnost a rychle ztrácel soudnost.

Současně přebíral Brežněvův blízký spolupracovník N. Tichonov od nemocného Kosygina stále více vládních pravomocí a po jeho smrti se v roce 1980 stal premiérem. Brežněv sám byl tehdy již těžce nemocen. V roce 1975 a 1977 měl záchvaty mrtvice a začal rychle psychicky i fyzicky slábnout, ztrácel schopnost artikulace. Stále více času trávil na Krymu a rozhodování proto přebírali ostatní členové politbyra v čele se šéfem Brežněvova sekretariátu Konstantinem Černěnkem. Velký vliv měli stále Suslov a Gromyko a rostl Andropovův vliv. Krize vedení přišla v krajně nevhodnou dobu, neboť sovětské vedení muselo dělat kriticky závažná rozhodnutí na zahraničně politickém poli, od invaze do Afghánistánu v roce 1979, po situaci v Polsku na počátku 80. let. Zcela mimořádnou pozornost si zasluhovala ekonomická situace a stav sociální sféry. Bylo svým způsobem symptomatické, že souběžně s chřadnoucím Brežněvem upadal i celý Sovětský svaz. V Kremle se rozvíjel boj o nástupnictví, který se vystupňoval ještě více po

Suslovově smrti v lednu 1982. Když však 10. listopadu téhož roku zemřel i Brežněv, z pretendentů vyšel vítězně J. Andropov.

Všestranným posilováním dominantní úlohy komunistické strany ve státě a společnosti pokračoval Brežněv v trendu, který začal Chruščov. Počet členů KSSS dosáhl v roce 1976 celkem 15,7 milionů. Z nich asi čtvrtinu tvořili vysokoškoláci a zhruba stejný podíl připadal na ženy. Důraz byl podle teorie stále kladen na přijímání dělníků a technické inteligence. Z národnostního hlediska členské základně dominovali Rusové (61 %), i když jejich podíl na celkovém počtu obyvatelstva se pohyboval jen lehce nad polovinou. Brežněv také uvedl do praxe heslo „důvěru kádrům“ a za jeho vlády bylo tak prováděno minimum změn. Z členů ÚV KSSS dle stavu z roku 1966 jich ve stejné funkci zůstalo v roce 1981 ještě plných 44 %, přičemž počet členů ústředního výboru vzrostl z 360 členů v roce 1966 na 470 v roce 1981. Pro změny ve způsobu vlády byla charakteristická i skutečnost, že v letech 1965–1970 se konalo celkem 17 zasedání ÚV, avšak v následujících pěti letech se ústřední výbor sešel již jen 12krát. Jako instituce přestával mít ÚV význam, jeho funkce plně převzalo politbyro a sekretariát, avšak jeho jednotliví členové, kteří náleželi k nejvyšší hierarchii ve státě, byli stále aktivní, a svého postavení využívali, i když mnohem více pro své soukromé cíle.

Průměrný člen ÚV KSSS strávil ve funkci plných 13 roků, což bylo daleko více než kdykoliv předtím. Díky tzv. stabilitě se však zvyšoval průměrný věk členů ÚV z 56 let v roce 1966 na 63 v roce 1982, vlády z 58 na 65 let a politbyra pak z 55 na plných 68 let. Stabilita se netýkala jen stranických funkcí všech úrovní, ale také celého byrokratického aparátu. Případ ministra rybného průmyslu Alexandra Iškova, který si podržel svoji sinekuru, byť s přestávkou, plných 39 roků (1940–1979), byl však přece jen poněkud netypický. Koncem 70. let se proto o sovětském vedení hovořilo na Západě jako o gerontokracii. Západní novináři a kremlinologové kalkulovali s nemocí či úmrtím jednotlivých členů sovětského vedení a podle zdravotního stavu, vzhledu a fyzické kondice odhadovali stav nástupnického boje.

Jedním z výsledků Brežněvovy politiky nomenklaturní stability bylo současné prorůstání a kumulace funkcí. V roce 1981 plných 75 % členů ÚV zastávalo současně další vysoké funkce ve stranickém a státním aparátě: 35 % z nich bylo tajemníky republikových či oblastních výborů strany, 9 % přímo vedoucími oddělení samotného ÚV, 31 % zastávalo vysoké funkce ve státním aparátě. Ostatní zájmové skupiny byly zastoupeny již méně významně: armáda 7 %, diplomatická služba 4 % atd. Armáda, ministerstvo zahraničních věcí i KGB měly ovšem své zástupce přímo v politbyru.

Členství v ÚV KSSS přicházelo většinou až na závěr dlouhé kariéry a tudíž příliš nepřekvapuje, že plně 3/4 členů ústředního výboru vstoupily do strany před rokem 1950 a získaly své první a často rozhodující zkušenosti ještě za stalinské éry. Naproti tomu asi 70 % členů strany do ní vstoupilo až

po roce 1952. Mezi členskou základnou a stárnoucím vedením komunistické strany byl tedy velký generační rozdíl. Vzhledem k tomu, že mužů bylo v ÚV plných 97 %, bylo možné pochybovat o naplnění proklamací o rovnoprávnosti mužů a žen. Totéž se dalo říci o národnostní politice, neboť slovenského původu bylo 86 % členů ÚV a z nich bylo 67 % Rusů, což převyšovalo jejich podíl jak na členské základně, tak na obyvatelstvu SSSR.

Pro okolí uzavřeným světem bylo politbyro. V době Brežněvovy smrti byli kromě Michaila S. Gorbačova a Grigorije V. Romanova všichni jeho členové v důchodovém věku, 7 ze 14 jeho členů pak bylo starších než 70 let. V prvním desetiletí Brežněvovy vlády docházelo k poměrně velkým změnám ve složení politbyra (celkem do něj přišlo 11 nových členů), ale změny souvisely s posilováním Brežněvových pozic a hledáním rovnováhy mezi jednotlivými vlivovými skupinami a v druhé polovině 70. let ustály.

Brežněvovské vedení při revizi „dědictví“ chruščovovské éry vyloučilo z „oběhu“ také utopické vize o vybudování materiálně technické základny komunismu do roku 1980. Místo toho postupně vypracovávalo novou koncepci tzv. rozvinutého socialismu. Jejím hlavním tvůrcem byl zpočátku Fjodor Burlackij, i když v 70. letech na koncepci pracovalo velké množství teoretiků. Počátky soustavné teorie spadají do let 1967–1971, a právě 24. sjezd KSSS v roce 1971 konstatoval, že Sovětský svaz „vstoupil do etapy budování rozvinutého socialismu“. O komunismu již nepadlo ani slovo.

Hodnoty a priority rozvinutého socialismu sice odrážely tradiční model sovětského socialismu, nicméně jeho koncepce byla silně ovlivněna tehdejšími specifickými politickými a teoretickými východisky. Brežněvovské vedení stálo před problémem, jak se vypořádat s Chruščovovými prohlášeními o blízkém vstupu do komunismu. Jestliže však výstavba komunismu již nebyla „na pořadu dne“, vznikala otázka, kam vlastně Sovětský svaz a jeho společnost směřují. Sovětský svaz navíc právě v této době musel posílit své dominantní postavení v bloku, které zdůvodňoval mj. právě největší teoretickou vyspělostí a praktickou realizací vytyčených cílů. Koncepce rozvinutého socialismu proto sloužila k dalšímu odlišení SSSR od ostatních států bloku, které sice vyhlášovaly, že již vybudovaly socialismus, ale ještě ne vyspělý, a k posílení jeho výlučného postavení v rámci bloku i světového komunistického hnutí. Tento koncept byl využitelný i v ideologických sporech s Čínou, ve vzájemném soupeření o vliv ve Třetím světě a ve vztahu k Západu jako alternativa technologického a informačního vývoje západních společností. Z vnitropolitického hlediska přesvědčoval byrokracii, že změny budou mírné a postupné. Ve srovnání s Chruščovovou vírou v urychlené budování komunismu znamenal rozvinutý socialismus oslavu stávající situace a příslib jejího vylepšování.

Koncepce rozvinutého socialismu znamenala v počátcích jen odklon od revolučního vývoje ke komunismu. Postupně se však stala doktrínou, která

se dotýkala všech aspektů života Sovětského svazu, ale také zemí jeho bloku. Od roku 1971 se v sovětských teoretických časopisech (*Kommunist, Voprosy istorii KPSS* aj.) začalo objevovat stále více článků pojednávajících o tomto „fenoménu“. Za Brežněva přestal být socialismus jen relativně krátkým obdobím mezi kapitalismem a komunismem a koncepčně se změnil v dlouhou historickou etapu, která se řídí vlastními zákony rozvoje. Z hlediska marxisticko-leninské ortodoxie znamenal takový přístup výraznou revizi, byť samozřejmě nepřiznanou, neboť odsouval komunismus až do daleké a časově neurčené budoucnosti. Vyspělý socialismus se nyní změnil v dlouhou historickou etapu, odlišnou od komunismu, ale také od předchozí fáze socialismu.

Podle jednoho z tehdejších sovětských teoretiků společnost, která dosáhla vyspělého socialismu, „charakterizovalo všestranné odhalení a využití výhod socialismu“. Sám Brežněv na 24. sjezdu v roce 1971 označil rozvinutý socialismus za takové stadium zralosti, kdy již byla na základě principů kolektivismu, které jsou bytostně vlastní socialismu, dokončena přeměna vztahů ve společnosti. Důraz se proto kladl na postupné zkvalitňování socialistické společnosti a všech aspektů života. Rozvinutý socialismus se stal ideologickým a koncepčním rámcem 70. let. Ačkoliv se teorie sovětského socialismu vyvinula v gradualistický, technokratický a elitářský model, Burlackij zpočátku zdůrazňoval vývojový potenciál vyspělého socialismu a možnosti provádět reformy. Měl totiž vytvořit širší prostor pro „vědecké řízení společnosti“ a rychlý růst produktivity v „podmínkách vědecko-technické revoluce“ (VTR). Právě uvedené aspekty, vědecké řízení a VTR, se v 70. letech staly dominantními náměty sovětských teoretiků, i když nikoliv praxe. Podle nich totiž pouze socialismus s jeho rozsáhlým plánováním a řízením společnosti mohl využít výhod VTR. Závazný rámec v tomto směru vytýčil ostatně na 24. sjezdu sám sovětský vůdce, neboť podtrhl, že „nejdůležitějším nástrojem VTR se musí stát národohospodářský plán“. Obdobně se stále opakovalo, že pouze „jednotná společnost, vedená KSSS, bude moci plně využít VTR a jejich výsledků“.

V praxi se zcela rozhodujícím stalo plánování, úřadování a administrativní řízení společnosti. V ekonomickém ohledu nepřinesl brežněvovský socialismus nic nového, pouze dále posílil hlavní rysy sovětské ekonomiky, tj. státní vlastnictví, ústřední plánování, hierarchickou organizovanost a stálý důraz na plnění zastarávajících kvantitativních ukazatelů státního plánu. Ve vztahu ke společnosti přinesla jeho éra zvýšené odměňování elit, posílení privilegií nomenklatury, ale současně uvolnění politické kontroly a dozoru nad ní.

Sociálně-ekonomický vývoj

Ve druhé polovině 60. let byla ekonomika Sovětského svazu spojená především s pokusem o zavedení tzv. Kosyginových reforem, od nichž se očekávalo jisté propojení ústředního plánování s některými tržními prvky. Koncem 60. let však sovětské vedení, v souvislosti s definitivním příklonem k ortodoxnímu konzervatismu a ideologické protireformaci, pokusy o aplikaci prvků tržních mechanismů potlačilo. Ekonomická politika byla opět modelována podle osvědčeného centralismu a k novým prvkům patřilo jen zavádění dvou či třístupňového řízení s mezičlánkem v podobě sdružení. Zakládání kombinátů, výrobních, vědeckotechnických a jiných sdružení, sice zformovalo hlavní stupně systému řízení, ale současně dále zkomplikovalo řídicí strukturu a rozšířilo počet kontrolních ukazatelů plánu, které omezovaly samostatnost s iniciativu podniků.

Jestliže se díky Kosyginovým reformám stala nejúspěšnější poválečnou pětiletkou osmá (1966–1970), pak devátá pětiletka v první polovině 70. let přinesla již podstatně problematičtější výsledky. Plánované ukazatele nespĺnila ani průmyslová, ani zemědělská výroba. Cíle sice téměř dosáhla v hrubé průmyslové výrobě, avšak výroba spotřebního zboží opět zaostávala i za umírněnými předpoklady. I tak však vzrostla o více než třetinu, což se v jisté, i když nedostatečně míře odrazilo v životní úrovni lidí. K důvodům pomalého růstu výroby spotřebního zboží patřily výpadky zemědělské výroby, ale hlavně rychlý nárůst počtů nedostavěných továren a stále prodlužování doby jejich uvádění do provozu. To byl jeden z faktorů, který zatěžoval celou sovětskou ekonomiku a „umrtvoval“ tak neproduktivně kapitál.

V nejhorší situaci se nacházelo zemědělství, periodicky ničené nízkými sklizněmi, přičemž zvláště nízká byla úroda v letech 1972 a 1975. Zemědělská výroba proto za celou pětiletku vzrostla jen o 13 % proti předpokládaným 23 %, a to přestože do zemědělství směřovala nyní již více než čtvrtina celkových investic do národního hospodářství (131,5 miliardy rublů v letech 1971–1975). V důsledku zpomalení vzrostl národní důchod Sovětského svazu za celou pětiletku jen o 28 %, i když plán počítal s růstem o 38,6 %. Na druhé straně však osobní příjmy obyvatelstva rostly rychleji než plán předpokládal, což prohloubilo disproporce mezi zvýšenou poptávkou po spotřebním zbožím a jeho nedostatečnou výrobou.

Výpadky zemědělské produkce v průběhu celé pětiletky, zvláště pak v obou letech neúrody, si vynutily obrovské dovozy obilí z ciziny, především ze Spojených států, ale také z Argentiny, Kanady a západní Evropy. Sovětské nákupy dosáhly v některých letech takové výše, že dokonce rozkolísaly světový obilní trh. V roce 1975 byla v Sovětském svazu nejhorší sklizeň od roku 1963. Sklidilo se jen 145 miliónů tun obilí, o plných 70 miliónů méně, než počítal plán. Sovětské organizace zahraničního obchodu začaly nakupovat

taková kvanta obilí, že zvýšily jeho cenu na americkém trhu a vyčerpaly jeho zásoby, což vyvolalo v USA negativní vnitropolitickou odezvu. Když Sovětský svaz nakoupil přes 10 miliónů tun obilí, americká vláda zasáhla a další prodeje zakázala. Pak se však rozhodla celou sféru regulovat a Spojené státy a Sovětský svaz uzavřely o prodeji obilí dohodu. Spojené státy slíbily od 1. ledna 1976 dodávat po dobu 5 let ročně 6 miliónů tun obilí s tím, že Moskva může každý rok bez povolení nakoupit až dalších 7 miliónů. Na vyšší nákupy již potřebovala povolení amerických úřadů. Sovětský svaz se naopak zavazoval, že bude Spojeným státům dodávat ročně 10 miliónů tun ropy.

Dohoda sice zajistila Moskvě rovnoměrné dodávky obilí, avšak současně podtrhla skutečnost, že sovětské zemědělství není schopné krýt požadavky domácího trhu. Jeho výkonnost v dalších letech stále klesala, přestože mělo prioritu a spotřebovávalo postupně až třetinu investic do celého národního hospodářství. (Za období let 1965–1980 bylo do zemědělství investováno celkem asi 360 miliard rublů.). Sovětské zemědělství trpělo celkově nízkou produktivitou, projevující se prudkými výkyvy v produkci, které se pak odrážely na celém národním hospodářství. Zatímco například v roce 1978 bylo sklizeno rekordních 235 miliónů tun obilí, o rok později se produkce propadla na pouhých 179 miliónů tun. Podle údajů, uveřejněných v Moskvě v roce 1991, musel Sovětský svaz v letech 1976–1985 proto dovézt přes 300 miliónů tun obilí v hodnotě přes 50 miliard dolarů. V téže době dovezl údajně potraviny a další zemědělské produkty v hodnotě dalších 150 miliard dolarů.

Finanční prostředky na velké nákupy obilí a dalších potravin, ale také techniky a technologií, získala Moskva za tzv. ropné krize v roce 1973 a strmého růstu cen ropy, zemního plynu a některých dalších surovin v následujících letech. Pro Sovětský svaz znamenal cenový šok výhodu, neboť byl velkým producentem i vývozcem obou komodit. Posílilo to i jeho význam a postavení v rámci RVHP, i když v tomto případě byl pro státy sovětského bloku nárůst cen ropy a plynu rozložen až do roku 1980. S ropným šokem se přesto jejich nepružné a nepřizpůsobivé ekonomiky prakticky nevyrovnanaly, a naopak prohloubil jejich stagnaci. Může to ilustrovat příklad Maďarska. Aby totiž zaplatilo dovoz 1 miliónu tun sovětské ropy, muselo v roce 1974 vyvézt do Sovětského svazu asi 800 autobusů Ikarus. V roce 1981 za stejné množství ropy muselo vyvézt již na 2300 autobusů a v polovině 80. let dokonce přes 4000.

Také pro Západ znamenala ropná krize zprvu vskutku mimořádný šok se všemi důsledky, ale následně se projevil předností jeho pružných a dynamických ekonomik. Krize sice způsobila silnou depresi, ale současně je velmi silně motivovala k hledání cest, jak důsledky šoku překonat. Našly je v ještě intenzivnějším prosazování progresivních odvětví a technologií, příznačných energetickou a materiálovou úsporností. Krize tak dala impuls

k ještě výraznější orientaci na nejmodernější technologie. Sovětský svaz se však prakticky ani nepokusil na tuto výzvu reagovat, a tudíž ji nezachytil. Základ jeho rozvoje spočíval v ideologické koncepci stabilního rozvoje, který byl kvantifikovaný starými, klasickými parametry ústředního plánování, tj. procentuálním růstem těžby surovin, výroby uhlí, oceli, železa atd., které na Západě již dávno ztratily svůj dřívější význam. O intenzifikaci se maximálně hovořilo. Právě v této době se Západ začal velmi rychle vzdalovat technologicky zaostávající Moskvě.

Výsledky desáté pětiletky (1976–1980) v druhé polovině 70. let již byly varující, jelikož tendence ke stagnaci se zrychlila, prohloubila a rozšířila v celém ekonomickém systému. Celková průmyslová výroba vzrostla bez ohledu na veškeré zbrojení jen o 24 %, přestože snížené ukazatele plánu předpokládaly růst o 37 %. Výroba spotřebního zboží stoupla jen o pětinu. V roce 1980 existovala jen dvě důležitější odvětví, která splnila celý plán: těžba zemního plynu a výroba osobních automobilů. U všech ostatních se propast mezi plánem, byť umírněným, a jeho plněním zvětšovala.

Prakticky každá pětiletka probíhala ve znamení realizace velkého projektu, který měl mít silný mobilizační a propagandistický efekt. V době Chruščova se jednalo o rozorání celin a uvažovalo se o obrácení toku sibiřských řek do aridní Střední Asie, v druhé polovině 70. let šlo o stavbu 3000 km dlouhé železnice, Bajkalsko-amurské magistrály (BAM), která, jak naznačuje název, spojovala východní Sibir s Dálným východem. Trať byla vedena severně od staré Transsibiřské magistrály a pro její stavbu hovořily jak vojenské důvody (čínský útok by mohl snadno přerušit Transsibiřskou magistrálu), tak ekonomické, neboť zpřístupňovala nová ložiska surovin (uhlí v jižním Jakutsku, diamantů, mědi aj.). Stavbu železnice začali budovat vězni Gulagu již ve 30. letech, ale po Stalinově smrti byla zastavena. Brežněvovo vedení se rozhodlo myšlenku nové sibiřské trati oprášit. Práce byly obnoveny v roce 1974 a oficiálně dokončeny o deset let později. Trvalo však ještě dalších šest let, než mohl být zahájen pravidelný provoz. BAM byla totiž finančně velice náročným projektem, jehož návratnost byla nejistá, stejně jako výsledná hodnota. Práce se prodlžovaly a kvalita hotové železnice byla tak nevalná, že se dodnes jako celek plně nevyužívá. V této souvislosti však poznamenejme, že v roce 1980 Sibir zajišťovala již na 35 % sovětské těžby zemního plynu a 38 % těžby dřeva a uhlí.

V jedenácté pětiletce (1981–1985) vzrostl národní důchod o pouhých 17,5 % a průmyslová výroba jen o 20 %. Stav zemědělství pomohou osvětlit následující údaje: plán stanovil, že v roce 1980 bude sklizeno 205 miliónů tun obilí a v roce 1985 již 240 miliónů tun. Skutečná průměrná roční sklizeň mezi uvedenými roky dosáhla výše pouhých 181 mil. tun. V návaznosti na celkový pokles výkonnosti ekonomiky se snižovaly také investice do civilního sektoru průmyslu. Zastaralé vybavení se muselo dále využívat, i když by-

lo méně výkonné a zvyšovaly se náklady na jeho opravy a údržbu. S výjimkou vojensko-průmyslového komplexu se dále zpomalil technologický pokrok, a naopak prudce narůstaly disproporce mezi ním a civilním průmyslem. Stagnovala životní úroveň, neboť rostoucí příjmy obyvatelstva nemohly být kvůli nedostatku zboží, služeb a cenové politice na trhu uplatněny. Nevyvážená nabídka a nedostatek téměř veškerého zboží měly závažné sociální důsledky: rostla korupce, projevoval se návrat k naturálnímu hospodářství, výměně zboží za zboží, nejen u spotřebitelů, ale což bylo daleko závažnější, také mezi jednotlivými továrnami. Podniky proto hromadily obrovské zásoby na „výměnu“, často však natolik nekvalitního zboží, že ho na trhu nemohly uplatnit. Velké prodlužování doby stavby prakticky všech objektů, dokonce těch, které měly prioritu, patřilo k normálním jevům, stejně tak skutečnost, že se podniky či jakékoliv jiné stavby slavnostně uvedly do provozu a pak se ještě roky dokončovaly a odstraňovaly se často neodstranitelné nedostatky. Ústřední plánování se dostalo do otevřené krize, bujela šedá, neoficiální ekonomika.

Situaci dále vyostřovaly demografické problémy. Vzhledem ke snižující se natalitě začal klesat příliv nových pracovních sil do národního hospodářství. Jestliže v letech 1960–1970 nově vstoupilo do pracovního procesu 23,2 miliónů lidí, pak v 70. letech to bylo jen 17,8 miliónů a o desetiletí později příliv nových pracovních sil poklesl na 9,5 miliónu lidí. Změnila se i struktura obyvatelstva. Natalita klesala především v evropské části SSSR, zatímco ve Střední Asii naopak stoupala. Vysoká natalita v muslimských oblastech však vyvolávala problémy, neboť se jednalo o nepříliš kvalifikovanou pracovní sílu, která navíc nebyla mobilní. V důsledku demografického vývoje řada průmyslových oblastí SSSR trpěla nedostatkem pracovních sil, který však nemohl být a nebyl nahrazen výkonnějšími technologiemi. Ve Střední Asii pak přebytek pracovní síly dokonce vytvářel silící sociální napětí.

Obrovskou zátěž pro ekonomiku a celý stát znamenaly výdaje na zbrojení, které spotřebovávaly značnou část produkce strojírenského průmyslu, elektroniky atd. V letech 1988–1989 sovětské vedení přiznalo, že skutečné vojenské výdaje jsou asi 4 krát větší, než se uvádělo v oficiálně zveřejněných údajích. Podle amerických odhadů spotřebovávaly vojenské výdaje koncem 70. let mezi 14–18 % sovětského HDP, což bylo, snad s výjimkou Izraele, nejvíce na světě. Vojensko-průmyslový komplex například pohlcoval plně 3/4 všech výdajů, určených na výzkum a vývoj. V podstatě šlo o naprosto promarněné prostředky, protože v sovětské ekonomice byly oba sektory, vojenský a civilní, téměř neprodyšně odděleny, takže nedocházelo ani k převodu poznatků a technologií z vojenské do civilní sféry.

Další „černou dírou“ byl stále zvyšující se podíl investic do zemědělství, které přesto stagnovalo. Obdobnou zátěží byly investice na Sibiři, která byla vydávána za „zemi budoucnosti“. Zde, ve vzdálených, velmi těžko přístup-

ných a klimaticky velmi nepříznivých podmínkách, jsou obrovská ložiska surovin, zvláště energetických. Zatímco však 90 % energií bylo spotřebováno v oblastech ležících na západ od Uralu, 90 % energetických zdrojů země leží na východ od tohoto pohoří. Vzhledem k tomu, že ložiska surovin byla v evropské části stále více vyčerpána, přesouvalo se těžiště exploatace stále více na východ. Náklady na investice a udržování výroby v chodu však byly obrovské. K tomu se řadilo plýtvání a marnění na všech úrovních. Odhadovalo se například, že plná čtvrtina až třetina sklizeného obilí přišla v důsledku špatného uskladnění vniveč. Samostatnou kapitolou byla devastace přírody, která přinesla i ekologické katastrofy. Šlo například o Aralské jezero, které vzhledem k intenzivnímu odčerpávání vody na závlahy z řek, jež ho napájejí, začalo velmi rychle vysychat a jeho ekologický systém se zhroutil. Také z těchto důvodů je možné považovat Brežněvovu éru za katastrofu.

Propad ekonomiky vyvolával problémy, které ústřední plánování nebylo schopno vyřešit. Jedním z důsledků byl proto vznik několika trhů. Kromě oficiálního státního trhu, existovaly povolené trhy, na kterých bylo možné uplatnit mj. produkci kolchozů a záhumenků. Rostla však především nelegální, šedá ekonomika. Její rozsah je obtížné určit, odhadovalo se však, že se pohybovala v rozmezí 10–25 % sovětského národního důchodu. Měla i velký sociální význam, neboť v ní vznikalo 30–40 % celkových příjmů obyvatel. Její rozsah sahal od nepovolené a nelegální práce nejrozličnějších řemeslníků v oblasti služeb, až po nejvyšší elitu. Vedle šedé ekonomiky, do značné míry suplující nedostatky ekonomiky oficiální, mohutně bujela korupce a rozkrádání, jež rovněž sahala až do nejvyšších špiček. Do zpronevěr byla ostatně zapletena i Brežněvova dcera Galina, a především její manžel Jurij Čurbanov, náměstek ministra vnitra. Angažoval se mimo jiné ve vývozu kaviáru do Japonska, který byl maskován jako vývoz pouhých slanečků. Korupce a zpronevěry silně zasáhly také nejvyšší vedení některých republik, především v Zakavkazsku a ve Střední Asii. V tomto směru proslula Gruzie, a zejména dlouholetý stranický šéf Uzbekistánu Šafar Rašidov, který si vytvořil síť složenou z tisíců klientů a choval se jako orientální despota. Měl svoji policii, vězení, harémy... Výsledky uzbecké ekonomiky, zvláště produkce bavlny, systematicky a dlouhodobě falšoval a z centra ještě dostával dotace i odměny za splnění plánu.

Kolem poloviny 60. let se také uzavřelo formování sovětské společnosti na základech položených ještě Stalinem. Byla to silně hierarchicky strukturovaná, imobilní a konzervativní společnost, která se ustálila poté, co přešla drastická údobí stalinských represí a chruščovovských experimentů a jejich sociálních ohlasů. Vznikla tak jedna gigantická organizace, řízená nomenklaturními kádry stranického a státního aparátu v čele s ústředním výborem komunistické strany, resp. politbyrem a jeho odděleními. Na vrcholu sociál-

ni pyramidy stály kádry stranického a státního aparátu opět hierarchicky seřazeny. Represivní nástroj totalitního režimu reprezentovala především mocná tajná policie KGB. Každá částka systému (továrna, škola, kolchoz, ústav) měla své místo v hierarchické struktuře podle toho, jaký význam jí byl přikládán a jaké postavení si vydobyla. Určující bylo to, zda pracovala na všesvazové, republikové či na nižších úrovních. Podle toho se řídily platy jejich zaměstnanců a ředitelů, od toho byla odvozena jejich privilegia a podle toho jim byly přidělovány prostředky na investice, vybavení, personál atd.

Obdobně bylo rozděleno obyvatelstvo. Nejvyšší statut měli obyvatelé všestranně preferované Moskvy. Zde se nabízely nejlepší pracovní příležitosti, zde byly nejlepší možnosti dosáhnout vzdělání, lékařské péče, ale také zásobování potravinami, spotřebním zbožím a službami. Pak následovaly Leningrad a hlavní města svazových republik, která se těšila obdobným výhodám, i když již v menší míře. Zcela zvláštní kategorii tvořila tzv. uzavřená města, jež soustřeďovala vojenský či jaderný výzkum a výrobu a která nebyla ani uváděna na mapách. Na dolním konci pyramidy stála malá města a vesnice. Vzhledem k tomu, že do měst bylo možné přestěhovat se jen na základě povolení, omezoval takový systém mobilitu obyvatelstva a současně dával vzniknout množství způsobů, jak problém obejít. Hlavním byla ovšem korupce.

Jednou ze zásad brežněvovského vládního stylu bylo poskytování sociálních výhod a zvýšení životní úrovně „výměnou“ za poslušnost a věrnost režimu. Na počátku 70. let byla zvýšena minimální mzda na 70 rublů měsíčně a o pětinu zvýšeny platy některým nejhůře placeným kategoriím ve školství

Tab. 61 – Průměrné měsíční mzdy v SSSR letech 1965–1977 (v rublech)

	1965	1973	1977
průměr ve státním sektoru (bez kolchozníků)	97	135	155
vysokoškolský technický personál v průmyslu	148	185	207
dělníci v průmyslu	102	146	172
úředníci v průmyslu	86	119	142
zaměstnanci v sovchozech	72	116	138
zaměstnanci v obchodu	75	102	117
zaměstnanci ve školství	96	121	130
kolchozníci (bez příjmu ze záhumenků)	na	na	100

na – údaje neměl autor k dispozici

Zdroj: Narodnoje chozjajstvo SSSR v 1973 g., Moskva 1974, s. 586–587; Narodnoje chozjajstvo SSSR v 1977g., Moskva 1978, s. 385–386

a zdravotnictví. I když za Brežněvovy vlády rostly životní náklady asi o 1 % ročně, reálné mzdy v letech 1965–1977 vzrostly o plnou polovinu. Jistý přehled o mzdovém vývoji dává následující tabulka, vycházející z oficiálních údajů.

Ministři měli na počátku 70. let plat asi 625 rublů, straničtí tajemníci přes 800 rublů, ředitelé velkých podniků od 350 do 660 rublů, ale lékaři jen 100–130 rublů. Tehdejší minimální mzda, ještě před úpravou, činila 60 rublů.

Zvyšování příjmů se projevilo ve dvou směrech. Poměrně výrazně se zlepšilo vybavení domácností. Jestliže v roce 1965 mělo jen 24 % domácností televizní přístroj, pak v roce 1974 to bylo již 71 %. Počet rodin vlastních chladniček vzrostl z 11 % v témže období na 56 %, pračku z 21% na 62 % a v dalších letech se dále vybavení zvyšovalo. Vzrostla motorizace a zkvalitnila se výživa. Spotřeba masa mezi lety 1965 až 1985 stoupla ze 41 kg ročně na 61,4 kg, naproti tomu spotřeba brambor se snížila ze 242 kg na 104 kg. Zvýšila se rovněž spotřeba ovoce a zeleniny, ale na druhé straně také cukru. Přesto byla spotřeba potravin na osobu v Sovětském svazu asi o čtvrtinu nižší než na Západě. Hlavně však strava stále obsahovala mnohem více uhlohydrátů (chleba, brambory, cukr) a daleko méně ovoce a zeleniny než na Západě.

Velmi nedostatečná nasycenost trhu spotřebním zbožím a službami a udržování nízkých cen řady komodit z politických důvodů se dále odrazily v rozmachu černého trhu a růstu nerealizovaných úspor v bankách. Pro srovnání: jestliže budeme považovat aktuální ceny ve státním obchodě za 100 %, pak ceny na volném oficiálním trhu byly v roce 1970 vyšší o více než 50 %, ale v roce 1984 již o 120 %. Suma úspor v bankách vzrostla ze 46,6 miliardy rublů v roce 1970 na 202,1 miliardy v roce 1984. Spotřební ceny masa, mléčných výrobků a dalšího sortimentu, byly silně dotovány, až do té míry, že pokud v roce 1965 činily tyto dotace 6,5 miliardy rublů, pak v roce 1979 vzrostly na 20 miliard. V této souvislosti připomeňme, že růst spotřeby masa, mléka aj., do velké míry závisel na dovozu obilí ze Západu. Ten se zvýšil z 12,1 miliónu tun v roce 1975 na 41,8 miliónu tun v roce 1985. Do jisté míry se tak zmenšily dosud obrovské rozdíly mezi městy a venkovem. Stát také vyplácel řadu příspěvků, aby zvýšil atraktivnost nehostinných oblastí ať již na severu či na Sibiři.

Legislativa znevýhodňující kolchozníky byla do počátku 70. let z větší části odstraněna, avšak životní podmínky na vesnici byly stále tvrdé. Počátkem 70. let žilo na venkově asi 40–45 % obyvatelstva, ale jejich zdravotní péči zajišťovalo pouze 11 % všech lékařů. Kvalitnější lékařskou péči, která byla formálně bezplatná, si však museli pacienti zajišťovat úplatky lékařům a ošetřujícímu personálu. Léky se poskytovaly také zdarma, ale opět patřily k nedostatkovému sortimentu, zvláště pokud se jednalo o léky zahraniční.

Celkově byl sovětský zdravotnický systém hodnocen jako horší než na Západě a o jeho kvalitách, resp. zhoršení jeho kvality v závěru Brežněvovy éry, svědčí také následující údaje. Od vzniku Sovětského svazu do poloviny 60. let vzrostl průměrný věk u žen ze 33 na 74 roků, u mužské části populace pak z 31 na 66 roků (celkově na 69,3 roky). Kojenecká úmrtnost (do 1 roku věku dítěte) se v uvedeném období radikálně snížila z 268,6 na 1000 narozených dětí na 22,9 v roce 1971. Tento pozitivní vývoj však potom vystřídal stagnace a koncem 70. let došlo ke zlomu a poklesu průměrné délky života, zvláště u mužů. Současně začala stoupat také kojenecká úmrtnost. Dlouhodobý trend ke zlepšování zdravotní situace obyvatelstva zvrátily rostoucí alkoholismus, silně znečištěné životní prostředí v řadě rozsáhlých lokalit a v neposlední řadě také zhoršující se zdravotnický systém. Sovětské úřady proto přestaly zveřejňovat příslušné statistické údaje, nicméně později se ukázalo, že kojenecká mortalita vzrostla koncem 70. let asi na 28 ‰. V roce 1985 byla oficiálně na úrovni 25,4 ‰ všeobecně se ale soudilo, že se blíží 30 ‰. Celoevropský průměr tehdy činil 24 ‰, ve Spojených státech 10,6 ‰. Průměrná délka života klesla na přelomu 70. a 80. let asi o dva roky (na 67,7), ale u mužů dokonce na 62 roky a na venkově až na pouhých 58 roků, což byl bezprecedentní vývoj pro stát, který chtěl být považovaný za vyspělý. V zemi byly navíc poměrně značné regionální rozdíly. Odhadovalo se, že průměrný věk obyvatel v Pobaltí byl asi o 1,4–2,3 roku delší než v Ruské federaci a v Arménii dokonce o více než 4 roky.

Stálý a nikdy uspokojivě vyřešený problém představovala bytová situace. V roce 1967 totiž pouze asi 1/4 dělnických rodin žila v bytech vyhovujících tzv. sanitárnímu minimu (9 m² plochy na 1 osobu), které bylo stanoveno v roce 1922 (!), přičemž se do plochy ovšem započítával podíl na rozloze kuchyně, koupelny a choděb. Přesto byla polovina bytů pod úrovní tohoto minimálního standardu. Situace se sice poněkud zlepšovala a v roce 1977 na 1 obyvatele SSSR připadalo v průměru více než 12 m² obytné plochy, nicméně „velká čísla“ zakrývala, že asi 40 % rodin žilo stále pod prastarou minimální úrovní. Čekání na přidělení bytu bylo frustrující záležitostí trvající deset, či spíše podstatně více let, a další z příležitostí ke korupci. Navíc byly do oficiálního pořadníku zařazováni pouze ti, kteří žili v podmínkách, kdy na 1 člověka připadalo méně než 5 m² plochy bytu. Od roku 1957 se sice v průměru stavělo na 2,3 mil. bytů ročně, ale ani to nestačilo držet krok s urbanizací. Jestliže totiž v roce 1959 žilo ve městech 48 % obyvatelstva, pak o dvacet let později již 62 %. Zvýhodňování některých kategorií platilo dokonce i pro města. Koncem 60. let žila v ruských městech asi polovina celkového počtu městského obyvatelstva SSSR, ale spotřebovávala na 60 % výdajů měst. V roce 1973 dosáhly výdaje měst na 1 obyvatele v celosvazovém průměru 120 rublů ročně, ale v případě ruských měst to bylo v průměru 178 rublů, v Kazachstánu však jen 101 rublů.

Tab. 62 – Vývoj městské populace Sovětského svazu v letech 1959–1989 (údaje v % pro republiku a příslušnou etnickou skupinu podle jednotlivých sčítání)

Národ=republika	republika				národ			
	1959	1970	1979	1989	1959	1970	1979	1989
Rusové	52	62	69	74	57,7	68,1	74,4	78,2
Ukrajinci	46	55	61	67	39,2	48,5	55,6	62,7
Bělorusové	34	43	55	65	32,4	43,7	54,7	65,1
Uzbeci	34	37	41	41	21,8	24,9	29,2	31,0
Kazaši	44	50	54	57	24,1	26,7	31,6	38,7
Gruzínci	42	48	52	56	36,1	44,0	49,1	54,7
Ázerbájdžánci	48	50	53	54	34,8	39,7	44,5	50,1
Lítevci	39	50	61	68	35,1	46,4	57,3	65,1
Moldavané	22	32	39	47	12,9	20,4	26,8	36,0
Lotyšci	56	62	68	71	47,5	52,7	58,0	60,7
Kyrgyzové	34	37	39	38	10,8	14,6	19,6	22,2
Tádžikové	33	37	35	33	20,6	26,0	28,1	28,3
Arméni	50	59	66	68	56,6	64,8	69,7	69,9
Turkmeni	46	48	48	45	25,4	31,0	32,3	33,4
Estonci	56	65	70	72	47,1	55,1	59,1	60,0
Autonomní republiky								
Karelové	63	69	78	82	30,9	44,9	55,1	62,2
Komi	49	54	65	76	24,4	32,1	40,6	46,7
Mordvini	18	36	47	57	29,1	36,1	47,4	54,1
Marijci	28	41	53	61	11,7	20,5	31,2	41,7
Udmurti	44	57	65	70	22,2	32,1	41,6	48,8
Čuvaši	24	36	46	58	19,6	29,1	38,8	50,8
Tataři	42	52	63	73	47,2	55,0	62,8	69,0
Baškírové	38	48	57	64	19,7	26,6	36,8	51,2
Kalmýci	21	34	41	46	24,0	35,8	43,4	49,4
Čečenci	41	42	43	41	22,3	21,8	25,3	28,0
Kabardinci	40	48	58	61	14,7	23,9	37,2	44,6
Osetinci	48	60	64	66	34,9	53,3	60,1	65,6
Dagestánci	30	35	39	44	16,3	24,0	30,8	38,4
Tuvinci	29	38	43	47	9,0	17,1	22,4	31,9
Burjati	35	39	50	55	16,9	24,6	34,8	42,3
Jakuti	49	56	61	67	17,1	21,1	25,3	27,9
Abcházové	37	44	47	48	27,8	34,5	40,5	48,1
Karakalpakové	27	35	42	48	19,8	30,5	41,2	53,9
Ostatní								
Židé	–	–	–	–	95,3	97,9	98,8	98,8
Němci	–	–	–	–	39,3	45,4	49,7	52,8
Poláci	–	–	–	–	34,0	45,2	57,5	58,8
Bulhaři	–	–	–	–	30,6	40,4	34,7	48,4
Řekové	–	–	–	–	54,0	66,6	63,4	66,8
Korejci	–	–	–	–	48,3	77,6	78,0	82,4

Zdroj: Kaiser R. J., The Geography of Nationalism in Russia and the USSR, Princeton 1994, s. 203–204

Početní růst sovětské populace se v 60. a 70. letech zpomaloval. Jestliže v letech 1959–1970 vzrostl počet obyvatel o 15,8 %, pak v následujícím desetiletí 1970–1979 jen o 8,4 %. Migrační proudy směřovaly v rámci SSSR z nehostinných oblastí na severu a východě země směrem na jih. Sibiř se bez ohledu na všechna opatření vylidňovala, a to i přesto, že se sem přesouvalo centrum těžby energetických a jiných surovin. Jedním z důsledků potřeby stálého přílivu nových pracovních sil do ekonomiky, která vyžadovala velký podíl manuální práce, ale také mzdové politiky, byla vysoká zaměstnanost žen. V roce 1970 bylo plných 86 % žen v pracovním věku zaměstnáno na plný či alespoň částečný úvazek, ale i když ženy tvořily plných 51 % pracovní síly země, dostávaly v průměru asi o jednu třetinu nižší platy než jejich mužské protějšky.

Obrovským neřešeným sociálním problémem SSSR byl alkoholismus. Spotřeba státem produkováných lihovin ročně stoupla o 7 % a v přepočtu na čistý alkohol spotřeboval dospělý člověk v SSSR na 17 litrů ročně. K tomu je však nutno připočítat ještě spotřebu pokoutně vyráběné samohonky a jiných druhů alkoholů. Alkoholismus měl výrazný podíl na rozpadu rodin, absencích v zaměstnání, růstu zločinnosti, nemocnosti i úmrtnosti. Odhaduje se, že škody způsobené alkoholismem dosahovaly 7–8 % sovětského národního důchodu v 70. letech a desivých 8–9 % v 80. letech.

Národnostní otázka

Brežněvovská éra vyostřila také do té doby spíše latentně přítomnou národnostní otázku. Charakteristickým rysem 70. let byly poměrně značné změny v natalitě jednotlivých regionů SSSR a podle jednotlivých národů a národností. Obecným trendem bylo snižování natality a podílu Rusů na celkovém počtu obyvatel země, stagnace a pokles v pobaltských státech a populační exploze ve středoasijských republikách. Podle sčítání v roce 1970 činil podíl Rusů na celkovém počtu obyvatel země 53,4 %, ale do roku 1989 poklesl jen na 50,7 %. Počet muslimského obyvatelstva ve Střední Asii vzrostl jen v 70. letech o 25 % a v roce 1989 se již podílelo 19 % na celkovém počtu obyvatelstva SSSR. Mimořádné přírůstky zaznamenal Tádžikistán, kde vzrostl počet obyvatel v letech 1979–1989 o 45 %, či sousední Uzbekistán s přírůstkem 34 % obyvatelstva. Koncentrace populační exploze do Střední Asie zde vyvolala přebytek pracovní síly. Vzhledem k její malé mobilitě, resp. neochotě k migraci za prací do deficitních oblastí, a díky zátěži regionu, se zde projevovala vysoká, byť tajená nezaměstnanost, která vyvolávala sociální problémy. Také tímto způsobem vznikala potenciální zdroj nacionálního napětí.

Oficiální národnostní politika nového vedení byla pokračováním Chruščo-

vovy linie, i když navenek zmírněné. Na 23. sjezdu KSSS v roce 1966 sice Brežněv hovořil o splyvání národů Sovětského svazu, avšak vyhnul se Chruščovovu termínu *slíjanije*. Uvedený termín byl sice v odborné literatuře dále užíván, Brežněv však dbal na to, aby se ve stranických materiálech nevyskytoval. Obdobně z nich byla oficiálně vyloučena myšlenka, že cílem strany je likvidace všech národů.

V souvislosti s novou vnitropolitickou situací počátkem 70. let začaly být zdůrazňovány výsledky dosavadní národnostní politiky a procesu splyvání národů a národností. Na 24. sjezdu v roce 1971 Brežněv již zdůrazňoval, že vznikla „historicky nová společnost – sovětský lid“. Vzápětí pak dal najevo, že nestrpí žádnou opozici vůči oficiální politice odstraňování rozdílů mezi národy, ani odchylky v podobě tolerance, či dokonce mírné podpory nacionalismu u jednotlivých národů SSSR. Jeho hlavní úder dopadl na Ukrajinu, kde se v letech 1972–1973 roztočilo kolo čistek v politice i kultuře. Hlavní obětí se stal první tajemník ÚV KS Ukrajiny Pjotr J. Šelest, který si na Ukrajině budoval mocenské pozice, a do jisté míry, z hlediska oficiálního kursu, toleroval obnovu ukrajinského nacionalismu. Čistky postihly politické orgány, sdělovací prostředky, literární a historické vědy. Celkem bylo sesazeno a propuštěno přes tisíc úředníků, vědců, spisovatelů. Ostrý zásah byl dvojsečný, neboť sice zbrzdil rozvoj ukrajinského nacionalismu, na druhé straně však dal impuls k formování ukrajinského disidentského hnutí, jehož primárním cílem byla právě obnova a ochrana ukrajinské národní kultury.

Brežněvův termín „sovětský lid“ nebyl nový, jelikož jeho původ spadl do počátku 60. let. Podle oficiální ideologie se však stal synonymem nové etapy ve výstavbě socialismu v Sovětském svazu a jedním z charakteristických rysů tzv. rozvinutého socialismu. Na rozdíl od chruščovovských dob byla však nyní zdůrazňována nutnost dlouhodobého evolučního vývoje. Bez ohledu na doktrínu měl však „velký ruský lid“ stále zvláštní postavení. Poměrně rozsáhlá debata se v souvislosti s národnostní politikou rozvinula při přípravě nové ústavy z roku 1977. Řada „radikálů“ vznášela otázku, zda je nutné dále zachovávat federální strukturu SSSS. Poukazovali na koncepci jednotného sovětského lidu a prosazovali zrušení federativního uspořádání, zrušení republik a vytvoření unitárního státu, jehož uspořádání a členění by ani formálně nebralo ohledy na jednotlivé národy a národnosti. Opatrný Brežněv je brzdil, zdůrazňoval, že objektivní proces sjednocování národů nemůže být uměle urychlován. Ústava zůstala při starém rozdělení.

V mnohonárodních státech je často potřebná „lingua franca“, jeden všeobecný dorozumivací a úřední jazyk. V Sovětském svazu bylo jasné, že jí je a bude ruština. Její znalost byla základní podmínkou pro sociální vzestup a současně také usnadňovala vstup do KSSS, který byl opět základním předpokladem kariéry. Na druhé straně prosazování ruštiny vyvolávalo obavy z velkoruského šovinismu. K tomu přispívala i výrazná neochota a nechuf

REKONSTRUKCE SYSTÉMU

Tab. 63 -- Jazykové mutace knih, periodik a novin v Bělorusku v letech 1970-1972 (běloruština/ruština)

rok	počet vydá- ných knih- ních titulů	náklady vydaných knížních titulů v tisících	náklady vydávaných periodik v tisících	náklady vydávaných novin v tisících
1970	428/2 174	9 371/1 5799	2 082/4 881	243 000/222 000
1971	419/2 598	9 814/1 6398	2 265/5 623	255 000/445 000
1972	403/2 626	9 586/1 7714	2 463/6 569	267 000/472 000

Zdroj: Zaprudnik J., Developments in Belorussia Since 1964, In: Nationalism in the USSR & Eastern Europe in the Era of Brezhnev & Kosygin. Ed. G. W. Simmonds. Detroit 1977, s. 110

ruského obyvatelstva, žijícího v neruských republikách (v posledních letech existence SSSR se jednalo se asi o 24 mil. osob), učit se a používat místní jazyky. Odpor vyvolávalo i důrazné prosazování ruštiny jako prostředku k dosažení vyššího vzdělání, komunikace i integrace země, prosazování ruské literatury a tiskovin na úkor místních jazyků.

Tab. 64 -- Změny v jazykové preferenci v SSSR v letech 1970-1979

národnost	procento udávající ruštinu jako druhý jazyk		procento přecházející z rodného jazyka k ruštině	
	1970	1979	1970	1979
turkmenská	15,4	25,4	1,1	1,3
kyrgyzská	19,1	29,4	1,2	2,1
uzbecká	14,5	49,3	1,4	1,5
tádžická	15,4	29,6	1,5	2,2
gruzínská	21,3	26,7	1,6	1,7
ázerbájdžánská	16,6	29,5	1,8	2,1
kazašská	41,8	52,3	2,0	2,5
litevská	35,9	52,1	2,1	2,1
estonská	29,0	24,2	4,5	4,7
lotyšská	45,2	56,7	4,8	5,0
moldavská	36,1	47,4	5,0	6,8
arménská	30,1	38,6	8,6	9,3
ukrajinská	36,3	57,0	14,3	17,2
běloruská	49,0	57,0	19,4	25,8

Zdroj: Laitin D. D., Petersen R., Slocum J. W., Language and the State: Russia and the Soviet Union in Comparative Perspective, In: Thinking Theoretically About Soviet Nationalities. History and Comparison in the Study of the USSR, Ed. Alexander J. Motyl, New York 1995, s. 141

REKONSTRUKCE SYSTÉMU

Tab. 65 -- Základní a středoškolské vzdělání v Sovětském svazu v letech 1959-1989 (dokončené i nedokončené úplné, žáci od deseti let výše, údaje v tisících)

Národ=republika	1959	1970	1979	1985*	1989**	% index za léta 1959-1985	% index za léta 1970-1985
Svazové republiky							
Rusové	378	508	661	709	817	28,3	4,8
Ukrajinci	353	476	614	673	781	26,1	5,9
Bělorusové	311	438	591	650	764	28,0	5,9
Uzbeci	311	412	615	683	866	30,4	6,8
Kazaši	268	390	592	678	858	32,4	8,6
Gruzíni	474	578	725	784	895	25,1	5,9
Ázerbájdžánci	360	424	635	725	878	27,5	9,0
Litevci	208	353	539	614	739	33,1	7,5
Moldavané	212	338	534	609	733	32,2	7,5
Lotyšši	426	488	618	696	828	19,2	7,8
Kyrgyzové	299	400	590	666	857	29,1	7,6
Tádžici	299	390	565	643	843	26,6	7,8
Arméni	443	518	719	769	896	27,6	5,0
Turkmeni	363	430	597	677	866	23,4	8,0
Estonci	358	462	587	661	768	22,9	7,4
Autonomní republiky							
Balkarové	239	356	561	-	-	32,2	-
Baškirové	273	369	574	-	-	30,1	-
Burjati	298	427	644	-	-	34,6	-
Avaři	234	308	485	-	-	25,1	-
Dargové	208	270	453	-	-	24,5	-
Kumykové	236	343	537	-	-	30,1	-
Lezginci	286	358	536	-	-	25,0	-
Ingušové	162	256	514	-	-	35,2	-
Kabardinci	303	417	605	-	-	30,2	-
Kalmyci	144	298	585	-	-	44,1	-
Karelové	225	338	532	-	-	30,7	-
Komi	313	412	617	-	-	30,4	-
Marijci	229	329	558	-	-	32,9	-
Mordvini	210	322	509	-	-	29,9	-
Osetinci	431	515	664	-	-	23,3	-
Tataři	329	442	620	-	-	29,1	-
Tuvini	147	336	525	-	-	37,8	-
Udmurti	258	374	583	-	-	32,5	-
Čečenci	110	220	491	-	-	38,1	-
Čuvaši	332	424	598	-	-	26,6	-
Jakuti	236	374	600	-	-	36,4	-
Abcházové	324	427	635	-	-	31,1	-
Karakalpací	252	384	593	-	-	34,1	-

* sebraná data neobsahovala údaje pro nižší než svazovou úroveň

** sebrané údaje zahrnovaly pouze věkovou kategorii nad 15 let

Zdroj: Kaiser R. J., The Geography of Nationalism in Russia and the USSR, Princeton 1994, s. 227

Na jaře 1978 se Moskva např. pokusila degradovat statut jazyků tří zakavkazských republik. V návrzích nových ústav těchto republik již neměly mít statut úředních jazyků. Odezva v zakavkazských republikách byla však krajně odmítavá, zvláště v Gruzii se zvedla tak silná vlna odporu, Moskva musela od svého záměru upustit.

Impresivně nepochybně působily údaje, dokumentující rostoucí úroveň vzdělání, a to především v neruských oblastech. Počty vysokoškolských studentů se v neruských oblastech zvýšily z 506 tisíc v letech 1959–1960 na 2,22 miliónu ve školním roce 1980–1981. Rozdíl mezi rozvinutými a nerozvinutými částmi SSSR v tomto směru téměř zmizely.

Jinou otázkou byla samozřejmě kvalita výuky, úroveň studentů a zaměření jejich studia. Bez ohledu na velmi výrazný pokrok v úrovni vzdělání a množství vysokoškolských studentů neměla většina svazových republik, především středoasijských, tolik vlastních odborníků, aby pokryla všechny sféry. Pro kulturní a sociální sféru a vzdělání bylo většinou dostatek místních kádrů, avšak ve vědě a technických oborech nikoliv. Obdobně tomu bylo ve středoasijských republikách také ve správním aparátě. Nedostatek místních odborníků nahrazovali většinou Rusové. Uvedený stav způsobil po rozpadu SSSR novým nezávislým státům značné problémy.

Odborníci a kádry, pocházející z místního obyvatelstva, obsadili obvykle většinu administrativy a orgánů jednotlivých republik. Místní funkcionáři také většinou zastávali nejvyšší funkce v republikách. Avšak funkce druhého tajemníka, který měl na starosti kádrovou práci, byla v ústředních výbo-rech komunistických stran té které republiky stále častěji obsazována Rusy nebo Ukrajinci. To mělo Moskvě teoreticky zajistit kontrolu, avšak systém příliš nefungoval, neboť dosazení lidé záhy splynuli s místními poměry. Hájili proto spíše zájmy republik než centra. Také další dvě klíčové funkce ve svazových republikách zastávaly zprvu téměř výlučně osoby jiné národnosti. Jednalo se o předsedy republikových organizací KGB a vedoucího oddělení ÚV KS jednotlivých republik pro stranickou a organizační práci. V průběhu 70. let se však uvedená praxe měnila a v roce 1979 již polovina šéfů KGB pocházela z místních činitelů, což také přispělo ke ztrátě kontroly centra nad republikami. Současně s posilováním úlohy Rusů v nejvyšších stranických a státních funkcích Brežněv posiloval také zastoupení ostatních Slovanů, čili Ukrajinců a Bělorusů. Historie Ukrajiny a Bílé Rusi byla upravována tak, aby zdůrazňovala jejich vzájemnou příbuznost, společné historické tradice, a zkušenosti. Dokonce i první státní útvar, Kyjevská Rus, byla vydávána za jakýsi dávný prototyp Sovětského svazu.

Bez ohledu na předchozí oficiální proklamace byl však Brežněv na počátku 80. let nucen přiznat, že národnostní problémy stále existují, i když údajně jen v ekonomicko-sociální sféře. Sovětský vůdce poukazoval na nutnost zajistit zaměstnání pro přebytek pracovní síly ve středoasijských republi-

Tab. 66 – Profesionálně-sociální struktura „svazových“ národů v letech 1959–1979 (v %)*

národ	dělníci (<i>yabočije</i>)			zaměstnanci (<i>služaščije</i>)			rolníci (<i>kolchozniki</i>)					
	1959	1970	1979	změna	1959	1970	1979	změna	1959	1970	1979	změna
Rusové	54	63	63	9	22	25	31	9	24	12	6	-18
Ukrajinci	34	47	56	22	13	16	23	10	52	37	22	-30
Bělorusové	31	53	59	28	12	15	23	11	57	32	18	-39
Moldavané	13	32	54	41	4	7	15	11	83	61	31	-52
Uzbeci	27	39	50	23	8	16	18	10	65	45	32	-33
Kazaši	43	65	64	21	16	22	28	12	40	13	8	-32
Kyrgyzové	22	41	56	34	8	15	20	12	70	44	24	-46
Tádžici	18	37	55	37	8	15	15	7	74	48	30	-44
Turkmeni	22	32	39	17	9	17	16	7	69	51	45	-24
Gruzínci	22	41	49	27	23	26	32	9	54	33	19	-35
Ázerbájdžánci	34	51	58	24	15	21	23	8	51	29	19	-32
Arméni	40	60	62	22	22	25	31	9	40	15	7	-33
Litevci	34	52	56	22	14	18	27	13	52	30	17	-35
Lotyšci	46	54	58	12	19	23	28	9	35	23	14	-21
Estonci	51	57	59	8	22	25	32	10	27	18	10	-17

* „Trojí dělení“ odpovídá dřívějšímu členění osobních dotazníků s kolonkou původu dělník, rolník, úředník nebo pracující inteligence.

Zdroj: Kaiser R. J., *The Geography of Nationalism in Russia and the USSR*, Princeton 1994, s. 237

kách a pokusit se přesvědčit zdejší obyvatelstvo, aby migrovalo do demograficky deficitních regionů. Velmi citlivou otázkou bylo také zastoupení minoritních národů a národností v orgánech neruských republik, neboť Rusové a jiné menšinové národy, které zde žily, neměli často odpovídající zastoupení a nebyli si jisti budoucností v republikách, ovládaných místními elitami. Brežněvův nástupce Jurij Andropov se vyslovil celkem jednoznačně pro splynutí národů SSSR, i když připouštěl, že ekonomickou a kulturní emancipaci národů naopak doprovází růst jejich sebevědomí. Jako dlouholetý šéf KGB znal důvěrně národnostní otázku a problémy. Odmítal nacionalistické přístupy a „zpupné“ postoje vůči jiným národům. Evidentně neměl ani příliš sympatií pro ruský nacionalismus, jehož síla rostla mj. v souvislosti se zhoršující se ekonomickou země, a tím se vyostřovaly i vztahy s ostatními národy. Andropov sám položil důraz na ekonomické aspekty národnostní politiky a navrhoval větší ekonomickou integraci. V červnu 1983 Andropov a po něm i Černěnko veřejně opustili koncepci splynutí sovětských národů, neboť sama její propagace se stávala příliš provokující. Černěnko hledal subtilnější způsoby, jak dosáhnout cíle. Zdůrazňoval význam ruštiny a dokončil školskou reformu zahájenou Andropovem, která předpokládala u všech absolventů středních škol plynulou znalost ruštiny.

Kultura

Změna v sovětském vedení v polovině 60. let se velmi rychle projevila v kulturním a politickém ovzduší. V prvních několika letech po nástupu Brežněva ještě docházelo k pokusům o udržení relativně liberální atmosféry Chruščovovy éry proti tlaku konzervativních kruhů, které měly podporu nejvyšších stranických míst. Konzervativismus však koncem 60. let plně zvítězil. Řada literárních děl nebyla vydána a kolovala jako samizdaty. Pro sovětskou kulturu v 70. letech bylo typické, že mnoho spisovatelů bylo nuceno odejít do exilu. Řada významných děl byla proto publikována nejprve v cizině, případně ilegálně. Pro krátké přechodné období po roce 1964 bylo důležité soupeření časopisů *Novyj mir*, v jehož čele stále stál Alexander Tvardovskij, a *Oktjabr*, redigovaný ortodoxním Viktorem Kočetovem, jehož černobílý pohled odpovídal socialistickému realismu konzervativního až stalinského ražení.

Oficiální rehabilitaci Stalina na 23. sjezdu KSSS v roce 1966 zabránil mj. dopis 25 sovětských intelektuálů, nicméně kritika Stalina již byla nepřijatelná. Projevilo se to i za skandálu okolo historické práce Alexandra M. Někriče *1941. 22. června*, která na tehdejší poměry velmi otevřeně a kriticky analyzovala události, spojené s přepadením Sovětského svazu Německem, a úlohu Stalina. Kniha se sice v roce 1965 objevila na trhu, avšak okamžitě z něj byla stažena a rozpoutala se okolo ní dramatická diskuse. Někrič sice ještě dále pracoval v akademii, ale později byl vyloučen z KSSS a v roce 1976 byl donucen opustit Sovětský svaz. Stranický výbor Institutu historie Akademie věd SSSR, který publikování jeho práce povolil, byl rozpuštěn a jeho členové potrestáni. (Spolu s Michaiilem Hellerem se A. Někrič později stal autorem proslavené knihy o genezi sovětského režimu s příznačným názvem *Utopie u moci*.)

Protistalinské cítění bylo v zemi zvláště u inteligence tak silné, že zabránilo i druhému pokusu o rehabilitaci Stalina u příležitosti jeho 90. narozenin v prosinci 1969. Jednalo se však již jen o labutí píseň. Důsledky šoku z událostí v Československu a srpnové intervence zasáhly všechny sféry života Sovětského svazu. Zpomalily se a posléze i zastavily ekonomické reformy a prosadil se bezpečný, nekonfliktní konzervativismus a aktivní ideologická protireformace. Nové ovzduší v zemi zasáhlo především sféru kultury. Tvardovskij byl donucen opustit *Novyj mir*, jehož redakce byla rozehnána. Řada autorů byla vyloučena ze Svazu spisovatelů a nemohla již v Sovětském svazu publikovat. K těm, kteří emigrovali, resp. byli donuceni emigrovat, patřil Josif Brodskij, jemuž byla v roce 1977 udělena Nobelova cena za literaturu, Viktor Někrasov, Alexandr Galič, Vladimir Maximov, Alexandr Solženicyn a další. V druhé polovině 60. let a na počátku dalšího desetiletí navíc zemřelo několik významných autorů: Anna Achmatovová, Ilja Erenburg, Konstan-

tin Paustovskij, sám Tvardovskij aj., což kulturu silně oslabilo a narušilo její kontinuitu.

Z nových spisovatelů se projevovala nacionalisticky zabarvená skupina tzv. *děvevščikiů*, kteří žili na venkově a oslavovali jeho lid. V centru jejich pozornosti stála především budoucnost ruského národa a ruské kultury. K nejvýznamnějším z nich patřil Jurij Trifonov. Oficiální tvorba se soustřeďovala okolo časopisu *Oktjabr*, avšak populární byla zvláště seriózní *Litěraturnaja gazeta* a stále i *Novyj mir*. Oficiální kulturní linií se stal socialistický realismus, proti němuž stála neoficiální a potlačovaná avantgarda. Výstavy avantgardních umělců, pořádané na volných prostranstvích, byly ovšem vzápětí likvidovány policií.

Podstatnou měrou se zlepšily vzdělávací možnosti, i když zájem o vysokoškolské studium klesal: v 60. letech přicházelo ročně na vysoké školy asi 900 tis. studentů, zatímco v roce 1977 to bylo již jen na 600 tisíc. Kulturní a vzdělanostní úroveň však nepochybně dále podstatně vzrostla. Vzhledem k tomu, že Brežněvův režim rozhodně odmítal „Chruščovovy výstřelky“ a požadoval klid, přál si vyhnout se všem veřejným známým odmítání a opozice vůči oficiálnímu kurzu. Stejně jako v jiných zemích bloku se prohloubilo rozdělení na věci a morálku veřejnou a soukromou. Avantgarda byla soukromou záležitostí a pokud nebyla veřejně prezentována, režim se o ni celkem nezajímal. Sociální politika, jež měla zajistit „chléb a hry“, pak uveřejněný trend jen plně podporovala. Cenzurou vytvořená informační bariéra se pokoušela co nejvíce omezit kontakty obyvatelstva se Západem a stejně jako v minulosti dělala z přístupu k informacím privilegium, nikoliv právo.

Disent a opozice

Stejně jako v jiných zemích sovětského bloku znamenala silný impuls pro rozvoj disidentského hnutí a pro část sovětské veřejnosti sovětská intervence do Československa, a především od přelomu 60. a 70. let politika *détente* v mezinárodních vztazích, závěry Helsinské konference z roku 1975 a z nich zejména ustanovení o lidských právech. Ve srovnání s počtem obyvatel se jednalo o nevelká hnutí, která byla oslabována jak emigracemi, tak stálým zatýkáním, vězněním a kontrapropagandou. Hrubé odhady ze 70. let hovořily asi o 8–9 tisících politických vězňů, o 10 tisících disidentů, zaměřených zvláště na obranu lidských práv, a zhruba asi o 250 000 stoupců disentu a aktivistů různých národností, bojujících za svá práva. Někteří z nich, hlavně sovětské Židé a Němci, měli ovšem jediné přání, a to co nejdříve emigrovat.

Disidentské hnutí však získávalo na významu bez ohledu na nové stoupence. Existenčně důležitá pro něj však byla zahraniční podpora a sympatie.